

Schets over het mogelijk ontstaan van Kampen

door C. Hamming

Hoe is Kampen ontstaan?
Hoe kwam Kampen aan zijn naam?
Waar is Kampen op gebouwd?

Vragen waarop men graag antwoord zou willen hebben. Niet dat er nooit over geschreven is, integendeel. In verschillende bijdragen wordt op deze thema's ingegaan, maar lang niet altijd even juist. Dat blijkt ondermeer uit het volgende. Najaar 1993 voer ik mee met een boottocht en kwam o.a. langs Kampen. Via de luidspreker werd over het ontstaan van Kampen gezegd: 'Kampen is gebouwd op een zandige plek langs de IJssel, een goede vestigingsplaats in dit lage veengebied'. Dat had de verteller natuurlijk niet zelf verzonnen, hij heeft dit ergens gelezen. Het klinkt in ieder geval aardiger dan dat gezegd zou zijn: 'Kampen is gebouwd op mest'. Dit laatste blijkt echter juist. Of onder het oudste deel van Kampen ergens die 'zandige plek' is aangetroffen weet ik niet, maar ik waag dit te betwijfelen. Wel is in de Kamper binnenstad tijdens archeologische onderzoeken op meerdere plaatsen een zeer dikke ophogingslaag aangetroffen, voor een belangrijk deel bestaande uit mest.

Onderstaande schets over het ontstaan van Kampen is niet geschreven door een historicus, niet door een archeoloog, het is geschreven door een bodemkundige. Dit betekent dat slechts beperkt verwezen wordt naar geschiedkundige bronnen en dat weinig gebruik is gemaakt van archeologische vondsten. Als basis voor de schets is uitgegaan van de bodem. In de laatste tijd is de kennis over afzettingen langs en door de IJssel beduidend toegenomen, met name over de periode van ongeveer 1700 voor Chr. tot ongeveer 1200 na Chr.¹⁾

Waar is Kampen op gebouwd?

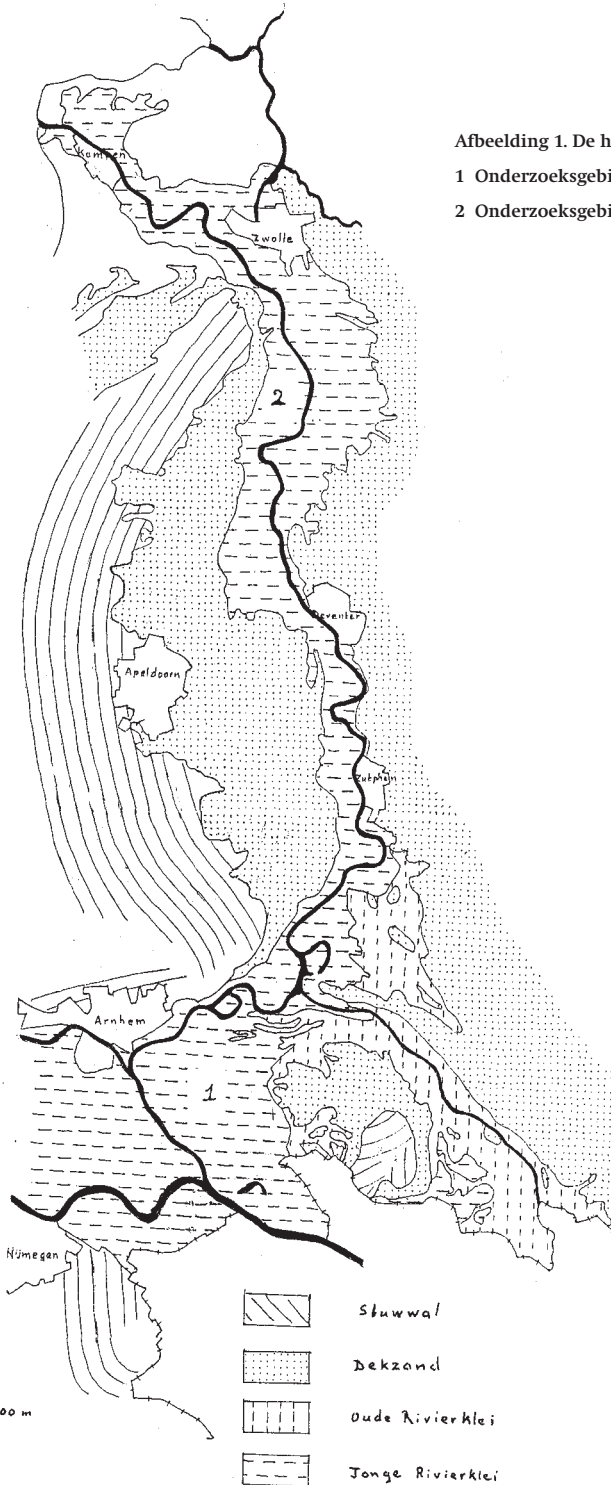
Kampen is een nederzetting aan een rivier in een laagveengebied. Dergelijke nederzettingen zijn elders veelal gebouwd op een oeverwal langs de rivier; dat waren vaak de hogere gedeelten en tevens gronden met

een wat grotere stevigheid. Daarom hebben onderzoekers dan ook binnen Kampen gezocht naar zo'n oeverwal en schreven daarover: 'Niets is hier te bespeuren van een zandige oeverwal waarop men in het verleden Kampen zo graag heeft willen zien ontstaan...', zo schreef P.J. Ente naar aanleiding van in 1965-1966 uitgevoerde boringen. Bij dat onderzoek is ook geboord in de Bovenkerk en die kerk bleek, tot hun verrassing, niet gebouwd op een zandkop, zoals tot dan verondersteld werd, doch boven een brede en diepe geul.²⁾ Om dit te kunnen verklaren moeten we kijken naar de ontstaansgeschiedenis van de rivier de IJssel en de door haar gevormde afzettingen. In afbeelding 1 is de loop van de huidige IJssel weergegeven. Daarop is te zien dat de IJssel een zijrivier is van de Rijn. Dat is niet altijd zo geweest. Pas nadat die verbinding tot stand was gekomen, konden ook langs de IJssel rivierkleien worden afgezet. Over wanneer die verbinding tot stand zou zijn gekomen, liepen de meningen enigszins uiteen. Sommigen dachten daarbij aan de Vroege Middeleeuwen. Zeer begrijpelijk wanneer men weet dat in die periode de afzetting van rivierklei op het veen in lage gebieden langs de IJssel is begonnen. Anderen dachten aan de Romeinse tijd; daarbij is wel verondersteld dat de verbinding tussen Rijn en IJssel zou zijn gegraven door de Veldheer Drusus: de Drususgracht.

Uit recente onderzoekingen langs zowel de bovenloop van de IJssel (gebied tussen Pannerden en Doesburg) als de benedenloop (gebied rond Vorchten/Marle) (zie afb. 1), is gebleken dat die aantakking aan de Rijn veel eerder moet hebben plaatsgevonden, zo ongeveer 2000 à 1500 voor Chr.³⁾ Sinds het tot stand komen van die aantakking is vanuit de Rijn slib aangevoerd naar de IJssel, slib waarmee het huidige rivierkleipakket langs de IJssel is opgebouwd. Een deel van het slib is via de IJssel doorgestroomd naar wat nu het IJsselmeergebied heet.

Langs de bovenloop van de IJssel konden binnen die rivierkleiafzettingen vier stadia worden onderscheiden, vier perioden van afzettingen. De onderzoekers hebben die vier afzettingen de volgende – geologische – namen gegeven: Afzettingen van Gendt 0 (1500 tot 1100 voor Chr.), Gendt I (600 tot 100 voor Chr.), Gendt II (250 tot 600 na Chr.) en Gendt III (na 800).⁴⁾ Deze namen zullen ook in dit artikel gebruikt worden.

Langs de benedenloop was er geen verschil herkenbaar tussen de afzettingen van Gendt 0 en Gendt I. Verder bleek dat de afzettingen van Gendt 0 en Gendt I zich daar beperken tot een kleiige opslibbing van een brede en diepe geul. De afzettingen van Gendt II strekken zich uit tot ook buiten de geul, o.a. behoort het zojuist genoemde kleidek op veen tot die afzettingen.

Afbeelding 1. De huidige loop van de IJssel.
 1 Onderzoeksgebied Pannerden - Doesburg.
 2 Onderzoeksgebied Vorchten/Marle

De afzettingen van Gendt III lijken langs de benedenloop iets later te zijn begonnen dan langs de bovenloop, omstreeks 1000 à 1200.⁵⁾

Ook Kampen ligt aan de benedenloop van de IJssel en de afzettingen in en rond Kampen zijn in sterke mate vergelijkbaar met die te Vorchten/Marle. Vandaar dat hieronder nader wordt ingegaan op de te Marle aangetroffen afzettingen, daarbij steeds gevolgd door verwijzingen naar Kampen.

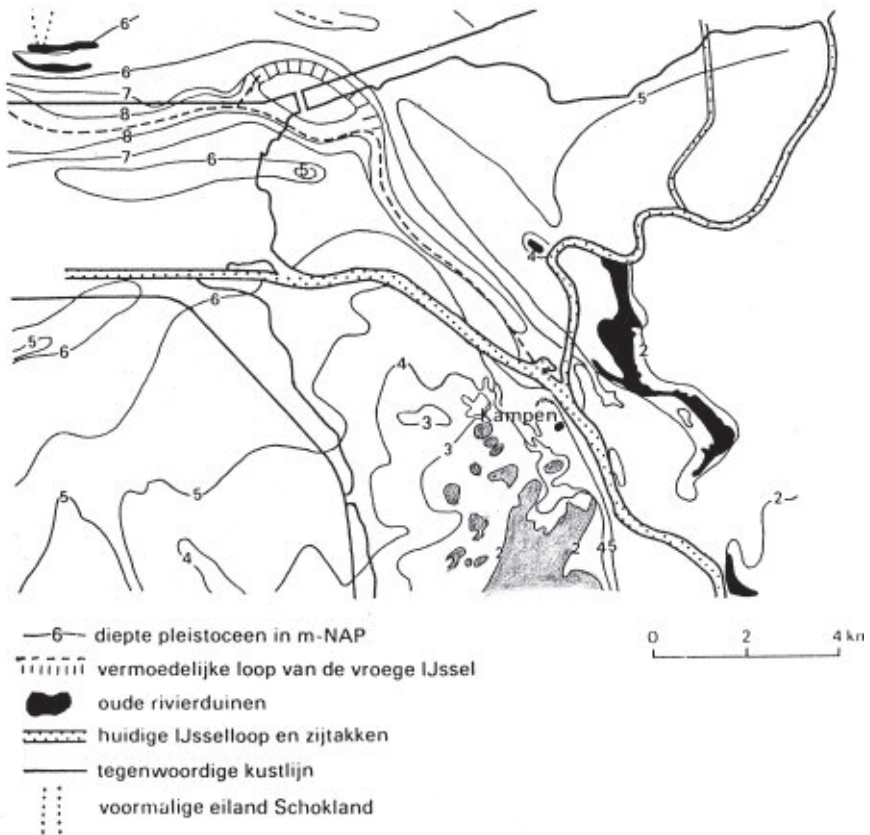
Te Vorchten/Marle is in het terrein een oude IJsselgeul herkenbaar. Bij het onderzoek bleek die geul ongeveer 80 m. breed te zijn (ter vergelijking: het zomerbed van de huidige IJssel is \pm 150 m. breed), ongeveer 5 m. diep en geheel gevuld met kalkrijke, zware, uiterst fijnzandige klei. Deze geulopvulling is begonnen als Gendt 0 en doorgegaan tot en met Gendt II. Tijdens Gendt 0 en Gendt I bleef het afzetten van rivierklei beperkt tot binnen die geul, tijdens Gendt II breidden de kleiafzettingen zich uit tot ver buiten de rivier. Naast de geul werden daarbij zeer lage oeverwalletjes opgebouwd, eveneens bestaande uit kalkrijke, uiterst fijnzandige klei, terwijl verder van de geul verwijderd kalkloze, zware tot zeer zware klei werd afgezet: de komklei. De komkleien liggen thans nog overwegend aan de oppervlakte, bijvoorbeeld als komklei-op-veen en komklei-op-zand. De oeverwalafzettingen van Gendt II zijn meestal later overdekt geraakt door de matig fijnzandige oeverwalafzettingen van Gendt III; dat zijn overwegend zanden, zavels of lichte kleien.⁶⁾

Te Kampen is ook een brede en \pm 5 m diepe geul aanwezig (o.a. onder de Bovenkerk)⁷⁾, eveneens gevuld met zware, uiterst fijnzandige klei die derhalve gedateerd mag worden als afzettingen van Gendt 0, Gendt I en Gendt II. Ook zijn binnen Kampen - o.a. onder de Hofstraat - de kalkrijke oeverwalafzettingen van Gendt II aangetoond, terwijl in de wijde omgeving van Kampen kom-op-veen wordt aangetroffen. De matig fijnzandige oeverwalafzettingen van Gendt III lijken in de oude binnenstad van Kampen echter te ontbreken. Straks daarover meer.

In de omgeving van Vorchten/Marle begint op ongeveer 2 m diepte beneden maaiveld een dik pakket aan rivierzanden. Die zanden zijn afgezet tijdens de laatste ijstijd en dus veel en veel ouder dan het bovenliggende rivierkleipakket. De bovenkant van die zandondergrond ligt daar vrij vlak, alleen ter plekke van de geul wordt de zandondergrond ongeveer 3 m dieper aangetroffen.

Rond Kampen is de diepteligging van de zandondergrond ongelijker. Ten zuiden van Kampen (Het Oenen-Heuvels-Noordeinde) reikt plaatselijk de bovenkant van de zandondergrond tot dicht onder het maaiveld en ten

noorden van Kampen vormen de zandhoogten van IJsselmuiden-Oosterholt zelfs duidelijke opwelvingen in het landschap (afb. 2). Tussen die zandopduikingen ten zuiden en ten noorden van Kampen ligt een langgerekt, min of meer trogvormige laagte met zanddiepten van 4 à 6 m beneden maai-veld. Binnen die trogvormige laagte ligt de oude, dichtgeslibde IJsselgeul met een zandondergrond dieper dan 8 m. Boven deze laagte is Kampen gebouwd en dus helemaal niet, zoals zo vaak verondersteld, op een zandkop!

Afbeelding 2. De diepte van het pleistocene zand en de vermoedelijke loop van de vroeg- of midden-holocene IJssel. Naar Ente, 1973/74.

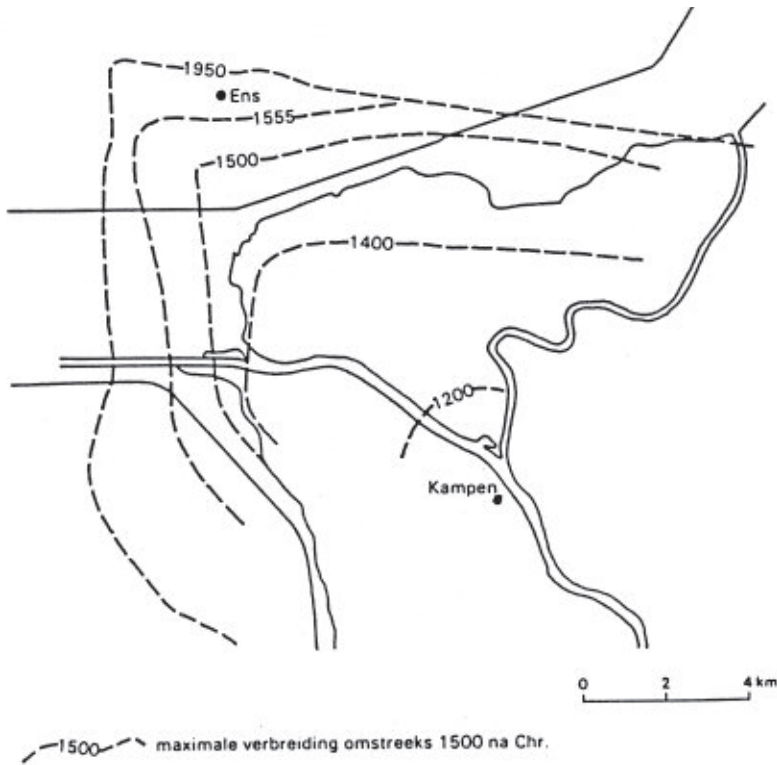
Ook in de omgeving van Kampen wordt tussen de zandondergrond en de bovenliggende rivierklei vrijwel overal veen aangetroffen. Het meeste veen zal gevormd zijn tussen ongeveer 1700 voor Chr. en het begin van onze jaar-

telling, dus ongeveer gelijktijdig met de dichtslibbing van de IJsselgeul (Gendt 0 en Gendt I). Genoteerd volgens de archeologische tijdsindeling vond die veenvorming plaats tijdens de Bronstijd (1700 tot 700 voor Chr.), de IJzertijd (700 voor Chr. tot 0) en mogelijk tot in het begin van de Romeinse tijd (Romeinse tijd 0 tot 400 na Chr.) Elders in het land zijn aanwijzingen verkregen dat van ongeveer 150 tot 250 - dus midden in de Romeinse tijd - het een droge periode is geweest.⁸⁾ In die periode zal de geulopvulling wel zijn doorgedaan, doch de veenvorming zal zijn gestopt. Aan de bovenzijde van het veenpakket begon zelfs een zekere vertering van het veen op te treden. Na ± 250 volgde weer een nattere tijd, met daarin ook hoger oplopende IJsselstanden. De IJssel trad regelmatig buiten zijn oevers en overstroomde daarbij de naastliggende venen en lage zandgronden. Direct naast de geul werden oeverwallekes opgebouwd van kalkrijke, uiterst fijnzandige klei en daarachter werd over een grote oppervlakte een kleilaag gevormd van kalkloze, zware tot zeer zware komklei, de reeds genoemde afzettingen van Gendt II. De opslibbing van de geul ging daarbij ongestoord door.

Na 800 lijkt het klimaat weer iets droger te zijn geworden. Er zijn aanwijzingen dat rond Vorchten/Marle de eerste bewoning en ontginning van de oeverwallen begonnen kan zijn tussen 800 en 900. Aangenomen wordt dat die eerste bewoners redelijk vloedvrij op de lage oeverwallekes (van Gendt II) konden wonen dan wel dat voor de gekozen woonplekken een geringe ophoging voldoende was.⁹⁾ Ook op de oeverwallen te Kampen kunnen in die tijd de eerste ontginningen zijn begonnen. De eerste bewoning vond hier evenwel iets later plaats; Van der Heide noemt eind 11de eeuw, doch daarover straks meer.¹⁰⁾

Eind 10de of begin 11de eeuw lijkt er opnieuw een toename aan IJsselafoeren te zijn geweest, met name een toename van de piekafvoeren. De ver dichtgeslibde IJsselgeul kon soms die grotere piekafvoeren niet verwerken waardoor plaatselijk oeverwaldoorbraken en geulverleggingen plaatsvonden. Die nieuwe geulen sneden zich in in de zandondergrond en woelden daaruit zand op, zand wat zich mee afzette met het vanuit de Rijn voortdurend aangevoerde rivierslib. De zo gevormde oeverwalafzettingen zijn daardoor zandiger, tevens is het daarin aanwezige zand grover: de afzettingen van Gendt III. Een ander deel van het door de nieuwe geulen aangesneden zand werd door de rivier stroomafwaarts vervoerd; zo werd o.a. een zandige puinwaaier opgebouwd direct voorbij de uitmonding van de IJssel in de Zuiderzee, toen nog Almere geheten. Die uitmonding lag

toentertijd bij Kampen. Voorbij Kampen vormt dit zand de basis voor de gronden in de IJsseldelta; in de Noordoostpolder worden deze zanden onderscheiden als 'Ramspolzanden'. De afzetting van deze puinwaaier is begonnen rond 1200 en doorgegaan tot bijna 1600 (afb. 3).

Afbeelding 3. Grover zand als puinwaaier afgezet voor de IJsselmond. Naar Ente, 1973/74.

Nu iets zeer merkwaardigs. Stroomopwaarts en stroomafwaarts van Kampen worden wel de matig fijnzandige oeverwalafzettingen van Gendt III aangetroffen (kalkrijke zaveln en lichte kleien), maar in de oude binnenstad naar mijn weten niet.¹¹⁾ Dat is heel vreemd. Hieronder zal blijken dat dit toegeschreven mag worden aan het ontstaan en de eerste ontwikkeling van Kampen.

Hoe is Kampen ontstaan? Hoe kwam Kampen aan zijn naam?

In de vorige paragraaf is een schets gegeven van de bodemopbouw, in deze paragraaf zal het vooral gaan over het gebruik van de bodem en van ande-

re omstandigheden tot in de begintijd van Kampen. Ook dit is een schets. Boven is gewezen op de vele overeenkomsten die er zijn tussen Kampen en het gebied Vorchten/Marle, doch niet alles is eender. In de omgeving van Vorchten/Marle lijkt de ontginning van de oeverwalgronden plaatsgevonden te hebben vanuit daar gestichte boerenhoeven; dit wordt afgeleid uit het daar deels geconcentreerd liggende verkavelingspatroon rond de boerderijen. Te Kampen wordt een evenwijdige strokenverkaveling aangetroffen. Een strokenverkaveling wijst veelal op ontginning vanuit een gemeenschappelijke ontginningsbasis, in dit geval vanuit de Oudestraat.

Te Vorchten/Marle zijn over het hoogste deel van de lage oeverwal langs de oude IJsselgeul nog restanten herkenbaar van een vroegere veldweg. Op de Topografische Kaart uit 1931 staat die weg zelfs aangegeven als een toen nog doorlopende veldweg. Ook te Kampen ligt naast de oude IJsselgeul een lage oeverwal en over het hoogste deel daarvan zal ook daar een veldweg hebben gelegen, een veldweg die zich later ontwikkelde tot de Oudestraat. Het is denkbaar dat bewoners (mogelijk uit Brunnepe) via deze veldweg op de oeverwallen te Kampen akkers hebben ontgonnen: hun 'bouwkampen'.¹²⁾ Net als te Marle zou die ontginning kunnen dateren uit de 9de of 10de eeuw. Het lijkt er hier op dat bij de ontginning geen boerderijen op de kavels zijn gebouwd. De exploitatie van de akkers zal dan plaatsgevonden hebben vanuit elders, mogelijk vanuit Brunnepe. We zien in dat geval een exploitatievorm vergelijkbaar met die van vele essen in de zandgebieden. Misschien dat archeologisch onderzoek in de toekomst meer duidelijkheid kan verschaffen. Bezien we nader het verkavelingspatroon te Kampen dan lijkt het er op dat het eerste deel van de strokenverkaveling reikte vanaf de Oudestraat tot aan de Burgwal. Waarschijnlijk was dat daar de breedte van de strook met oeverwalgronden; gronden die het meest geschikt waren voor de aanleg van bouwlanden. De opstreckende strokenverkaveling zal later naar behoefte zijn doorgetrokken.

Na lange jaren van zuiver agrarisch grondgebruik trad er rond Kampen een verandering van omstandigheden op. Tengevolge van de steeds verder opdringende kustafslag reikte het Almere inmiddels tot Kampen, zodat de IJssel reeds bij Kampen in het Almere uitmondde. Brunnepe was daardoor een kustdorp geworden net voorbij de IJsselmonding¹³⁾. Ook de IJssel kende veranderingen. Er is reeds gewezen op het ontstaan en dieper insnijden van de jonge IJsselgeulen, tevens dat dit het begin betekende van de afzettingen van Gendt III. Langs de bovenloop van de IJssel lijken die afzettingen eerder begonnen te zijn dan langs de benedenloop. Rond Kampen begonnen die

afzettingen vermoedelijk in de 11de à 12de eeuw.¹⁴⁾ In de 11de eeuw lag de nieuwe IJsselgeul bij Kampen iets ten noorden van en zeer nabij de plek van de huidige Bovenkerk, meer nabij dan de huidige IJssel. Hoe de IJsselloop toentertijd doorliep naar en in het Almere is niet geheel duidelijk. Mede gelet op de zanddiepten zoals aangegeven op afbeelding 2 lijkt het aannemelijk dat die loop nabij Brunnepe omhoog naar het noorden, om daarna verder te gaan zoals op die afbeelding aangegeven. Hierbij dient aangetekend te worden dat het verleidelijk doch ook gevaarlijk is om voor een reconstructie van de IJsselgeul rond 1100 uit te gaan van bestaande of herkenbare geulen op en rond het Kampereiland. Deze kunnen namelijk heel goed ontstaan zijn na 1200 bij het opbouwen van de zandige puinwaaier daar.

Die nieuwe IJsselgeul was dieper dan de oude en daardoor beter bevaarbaar. Dat was gunstig voor het uitoefenen van visserij en scheepvaart. Brunnepe lag niet langs de nieuwe IJsselloop. Als aanlegplaats voor schepen werd gekozen voor de kampen, want daar lag een berijdbare weg vrijwel direct naast de bevaarbare IJssel. Of het de inwoners van Brunnepe zijn geweest die deze mogelijkheden voor scheepvaart en handel hebben benut of dat dit anderen waren doet voor de verdere ontwikkeling van Kampen niet ter zake.¹⁵⁾

In de 12de eeuw ontstond op de kampen een handelsnederzetting met opslagterreinen. De 12de eeuw? Maar dat was toch ook de periode dat er sprake is van toenemende piekafvoeren op de IJssel. Hoe hield men toch die handelsterreinen vloedvrij?

Er wordt wel verondersteld dat Kampen ontstaan zou zijn als dijkdorp, de Oudestraat zou daarbij die vroegere dijk zijn.¹⁶⁾ Dat men zich vestigde langs de Oudestraat lijkt aannemelijk, niet dat toen de Oudestraat een dijk was, tenminste niet een waterkerende dijk. Het woord 'dijk' kan ook de betekenis hebben van een iets hoger liggende weg in een laag gebied. In het IJsselgebied zal de aanleg van waterkerende dijken – naar algemeen wordt aangenomen – ongeveer in de loop van de 13de eeuw zijn begonnen. Dus rond Kampen was aanvankelijk geen dijkaanleg. Men ging de terreinen ophogen tot vloedvrije hoogte! In betrekkelijk korte tijd zijn zo, op en aan beide zijden van de Oudestraat, ophogingsdekken ontstaan van 1,5 à 2 m dikte, overwegend bestaand uit mest, klei en afval.¹⁷⁾ Onder de Bovenkerk is de ophogingslaag ongeveer 3 m dik.

Elders langs de IJssel zal men, zoals gezegd, ongeveer in de 13de eeuw met

het aanleggen van dijken zijn begonnen. Een voor de hand liggende gedachte is dat de dijken vooral zouden zijn aangelegd om veiliger te kunnen wonen. Dat moge nu een belangrijke functie van de dijken zijn, vermoedelijk was dat voor de agrarische bevolking in de middeleeuwen niet de voornaamste reden. Boeren blijken ook nu nog te kunnen wonen in voor overstroming gevoelige gebieden. Ook thans wordt er nog gewoond in de uiterwaarden, terwijl de waterstanden daar nu beduidend hoger kunnen oplopen dan men toentertijd te verduren had. Een ander voorbeeld is het Kampereiland, waar tot in recente tijd gewoond werd met voortdurende kans op overstromingen. Vermoedelijk was dijkaanleg meer bedoeld als bescherming op de landerijen van de gewassen en van de oogst als granen en hooi. Dat in de winter het land overstroomde werd zelfs gewaardeerd vanwege de bemestende waarde van het overstromingswater. De eerste dijken zullen dus een vergelijkbare functie hebben gehad als zomerdijken nu. Kampen was dus, ten bate van het winstgevend en snel groeiende handelsbedrijf, niet bedijkt doch opgehoogd tot steeds een vloedvrije hoogte; wellicht tot grotere hoogte dan men elders nodig achtte voor de (zomer)dijken. De latere dijken kunnen bij Kampen zijn aangesloten aan dit opgehoogde handelsgebied.

Dat de Oudestraat geen waterkerende dijk was blijkt ook duidelijk uit het feit dat niet alleen aan de landzijde daarvan terreinen zijn opgehoogd en huizen zijn gebouwd, doch ook aan de rivierzijde! Op het terrein van de voormalige Kokpanden gebeurde dit al in de 12de eeuw. De ontwikkeling van de handelsnederzetting op de kampen is vervolgens stormachtig verlopen. In de 12de eeuw begonnen, was begin 13de eeuw die nederzetting reeds uitgegroeid tot een plaats met stedelijke allure.

Maar sinds wanneer is Kampen een stad? Stadsrechten schijnt Kampen nooit verkregen te hebben. Bij gebrek hieraan heeft men in 2001 herdacht dat het 750 jaar was geleden dat de Deense koning Abel een tweetal privileges verleende aan de ommelandvaarders. Beide privileges uit 1251 zijn de oudste archiefstukken die in het Kamper stadsarchief worden bewaard.

Hoe is Kampen ontstaan?

Hoe kwam Kampen aan zijn naam?

Waar is Kampen op gebouwd?

Omdat schriftelijke bronnen geen antwoord kunnen geven op deze vragen is getracht antwoorden te vinden middels het schrijven van ontwikkelings-

schetsen. Begonnen is met een schets over de bodemopbouw: *Waar is Kampen op gebouwd?* Daarna een schets over de ontginning van de oevertwallen tot landbouwgronden, tot 'bouwkampen': *Hoe kwam Kampen aan zijn naam?* Tenslotte een schets over de verandering van die kampen tot handelsterreinen: *Hoe is Kampen ontstaan?*

Het zijn schetsen. Hopelijk bevorderen deze schetsen het voortdurende denken over het ontstaan van Kampen.

Noten

1. Voor kennis over het IJsseldal is vooral gebruik gemaakt van Harbers en Mulder (1981) en Hamming (2000); voor kennis over de omgeving van Kampen vooral Ente (1973/1974) en van Eilander en Heijink (1990)
2. Ente (1973/1974)
3. Harbers en Mulder (1981) en Hamming (2000)
4. Deze en ook de andere gegeven jaartallen moeten worden gezien als niet meer dan een aanduiding voor de periode waarin het beschrevene zal hebben plaatsgevonden.
5. Hamming (2000) 34
6. In Hamming (2000) is in hfdst 5 uiteengezet het verschil tussen de kalkrijke *uiterst* fijnzandige afzettingen en de kalkrijke *matig* fijnzandige afzettingen; de eersten bevatten geen zandkorrels van de korrelgrootte 'matig fijn zand', voelen daardoor zachter (siltiger) aan, de anderen bevatten die wel en voelen daardoor ruwer aan.
7. Zie noot 2
8. Casparie (1972)
9. Heslinga (1949)
10. Van der Heide (1962/1963) noemt voor de eerste bewoning te Kampen eind 11de eeuw, momenteel wordt meer aan de 12de eeuw gedacht.
11. Eilander en Heijink (1990)
Op de Bodemkaart van 27-Oost staan voor en voorbij Kampen kalkrijke zavelen en lichte kleien aangegeven, die behoren tot de Afzettingen van Gendt III
12. In het Oud-Nederlands schijnt de naam 'Kampen' vaak te duiden op ontginning tot bouwland.
13. Het is zeer wel denkbaar dat de IJssel - de oude IJsselloop onder de Bovenkerk - vroeger doorliep langs de Oudestraat naar ongeveer Brunnepe, daar omhoog naar het noorden, om naar het westen te lopen zoals aangegeven op afbeelding 2.
14. Hamming (2000), hfst 5.
15. Van Beek (1991) denkt aan ondernemende, voldoende kapitaalcrachtige lieden uit Oosterholt; noemt dat daarnaast ook wel wordt gedacht aan schippers.
16. Van der Heide (1962/1963)
17. Clevis (1988)

Literatuur

- R. van Beek, Het embryo van Kampen, in: *Kamper Almanak 1991*, p. 163-175 (Kampen 1991).
- W.A. Casparie, *Bog development in Southeastern Drenthe (The Netherlands)* (Diss., Groningen 1971).
- H. Clevis, *Archeologisch onderzoek Kampen. Tussen Hofstraat en Boven Nieuwstraat Kampen*. Informatieblad Kampen 1988, editie 2.
- D.A. Eilander en W. Heijink, *Bodemkaart van Nederland 1 : 50.000. Toelichting bij de kaartbladen 20-west Lelystad, 20-oost Lelystad en 21-west Zwolle* (Wageningen 1990).
- P.J. Ente, 'De IJsseldelta', in: *Kamper Almanak 1973/74*, p. 137-164 (Kampen 1973).
- C. Hamming, *Rivierkleien langs de IJssel sinds het Subboreaal* (Zwolle 2000).
- P. Harbers en J.R. Mulder, 'Een poging tot reconstructie van het Rijnstelsel in het oostelijk rivierengebied tijdens het Holoceen, in het bijzonder in de Romeinse tijd', in: *KNAG Geografisch Tijdschrift XV.5* (1981) p. 404-421.
- G.D. van der Heide, 'Enkele aanvullende gegevens over de opgravingen in de Boven- of St. Nicolaaskerk te Kampen', in: *Kamper Almanak 1962/63*, p. 179-198, (Kampen 1962).
- M.W. Helsinga, 'De gemeente Heerde. Een landschapsgeografische beschouwing', in: *Tijdschrift KNAG Tweede Reeks LXVI*, nr. 5 en 6 (1949).
- M. van Nie en M. Smit, 'Houten Huizen aan de Oudestraat', in: M. Barwasser en M. Smit. *Acht eeuwen tussen twee stegen Archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek in Kampen*, p. 67-75 (Kampen 1998).
- M. Smit, *Opgraving Kokpanden*; Informatieblad monumentenzorg en archeologie in Kampen nr. 1 (Kampen 1991).